


# جاگاه توحید در زیارتنامه های اهل بیت علیهم السلام

\* محمد کاظمی



### ◆ چکیده

هدف این تحقیق، تبیین جایگاه توحید در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام است. در این زیارتنامه‌ها معارف توحیدی بسیاری وجود دارد که اهمیت فوق العاده و جایگاه بالای توحید و خدا محوری در آنها را نشان می‌دهد. این معارف بیانگر آن هستند که اساس و بنیان این متون بر توحید استوار است و هماهنگی و همراهی آنها با توحید در بالاترین سطح است. معارف توحیدی گنجانده شده در زیارتنامه‌های اولیای الهی، آن را یکی از بهترین راه‌های تقرب به خداوند ساخته و اثبات می‌کند که اهل بیت علیهم‌السلام به این موضوع توجه داشته‌اند که در مراحل مختلف زیارتنامه، هیچ‌گونه فعل و گفتار شرک‌آلود و غلو آمیزی صورت نگیرد. از سوی دیگر، با تبیین معارف توحیدی زیارات اهل بیت علیهم‌السلام و شناخت منزلت واقعی توحید در آنها، بی‌یابی اعتقادات وهابیون به شرک آور بودن زیارت نیز روشن می‌گردد.

**کلید واژگان:** توحید، خدامحوری، زیارتنامه، اهل بیت علیهم‌السلام، معارف توحیدی، حجت

الهی، وهابیون.

## ♦ طرح مسئله

زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام از مهم‌ترین و غنی‌ترین متون دینی هستند که در منابع روایی وجود دارند. شناخت خداوند و صفات او، معرفت به اهل بیت علیهم‌السلام و اوصاف آنان، تا حدودی آشنایی با تاریخ اسلام و تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام، تحلیل بسیاری از جریان‌های تاریخی این دوران و ایجاد ارتباط عمیق با خداوند و اهل بیت علیهم‌السلام، از مهم‌ترین و محوری‌ترین موارد در این زیارتنامه‌ها است. بیان مطالب در آنها فقط با بیانی ساده و معمولی صورت نمی‌گیرد، بلکه چون انسان در مقام زیارت قرار دارد، عشق، محبت و عاطفه، به گونه عمیقی با ولایت‌مداری و اطاعت آمیخته شده و بیانی جذاب را به نمایش گذاشته است. پس در واقع باید گفت که یکی از بهترین شیوه‌های انتقال معارف و اعتقادات صحیح اسلامی از طریق زیارات اهل بیت علیهم‌السلام است و این زیارات در انتقال معارف گسترده اسلامی، هم از جهت متن و هم از جهت روش، از غنای بالایی برخوردارند: «زیارت، کلاس درس و مدرسه تعلیم و تربیت، و زیارت‌نامه‌ها متون آموزشی این کلاس‌ها و مدرسه‌هاست»<sup>۱</sup>.

توحید، مهم‌ترین و فراگیرترین اصل دینی است که همه اصول و معارف دیگر بر آن بنا شده و بدون آن، همه آموزه‌های دینی معنا و مفهوم واقعی خود را از دست خواهند داد و زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام نیز که بخش زیادی از متون دینی را شامل می‌شوند، از این قاعده مستثنا نیستند و اجمالاً می‌دانیم که به توحید توجه دارند، اما از سؤالات مهمی که در اینجا مطرح می‌شود، آن است که این زیارتنامه‌ها تا چه اندازه خدامحورند و جایگاه توحید در آنها مورد توجه قرار گرفته است و اهل بیت علیهم‌السلام که از اهداف اصلی آنان است، در کجا قرار دارد؟ به تعبیر دیگر، در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام توجه بسیاری به موضوعاتی مانند نبوت، رسالت و امامت شده است. با توجه به جایگاه والا و محوری توحید، میزان توجه و اهتمام زیارات اهل بیت علیهم‌السلام به

۱. ادب فنای مقربان، ج ۱، ص ۳۸.

این اصل مهم دینی و موضوعاتی که به نحوی با آن مرتبطاند (مانند صفات خداوند متعال و ارتباط با او) چه مقدار است؟ آیا توجه به اهل بیت علیهم السلام در زیارات، در توجه به خداوند و ارتباط با او، تأثیر منفی دارد؛ به نحوی که توجه به خداوند به حاشیه رانده شده و کم‌رنگ گردد؟! نقش زیارات در ایجاد، تثبیت، تصحیح و بسط اعتقاد توحیدی چگونه است؟ به نظر می‌رسد با تبیین جایگاه واقعی توحید در آنها بتوان به پاسخ روشنی درباره این گونه سؤالات دست یافت و بهترین راه برای دستیابی به این هدف، مراجعه مستقیم به زیارات اهل بیت علیهم السلام و کاوش در آنهاست تا دلایل و شواهدی که در تبیین این موضوع مؤثر هستند، از درون آنها استخراج شوند.

از سوی دیگر، تبیین صحیح این موضوع در نقد برخی از افکار وهابيون درباره زیارت، که با توسل به آنها حکم به مشرک بودن دیگران می‌کند<sup>۱</sup> نیز اهمیت دارد و پایه‌های اصلی این گونه افکار را هدف قرار خواهد داد. البته به‌علت نبود تحقیق مستقل و جامع درباره جایگاه توحید در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم السلام<sup>۲</sup>، ضرورت این پژوهش مضاعف می‌گردد.

### ◆ معارف توحیدی در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم السلام

با نگاهی به زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم السلام، به‌عنوان نمونه نه مورد از مهم‌ترین و محوری‌ترین معارف توحیدی زیارات را در ذیل تبیین خواهیم کرد. البته بررسی تمام معارف توحیدی زیارات، هدف این نوشتار نیست، بلکه سعی خواهد شد با استخراج و

۱. در قسمت مربوط به این موضوع، به تفصیل در این‌باره سخن خواهیم گفت؛ لذا از آدرس‌دهی در اینجا اجتناب می‌کنیم.

۲. درباره موضوع این تحقیق یعنی جایگاه توحید در زیارات اهل بیت علیهم السلام، به اثری که به بررسی جامعی در این‌باره اقدام کرده باشد دست نیافتیم، فقط کسانی مانند شارحین زیارات، گاهی به تناسب بحث، اشاره مختصری به موضوع توحید در زیارات داشته‌اند که ضرورت نگاهی جامع به زیارات در موضوع توحید را متفی نمی‌سازد.

تبیین مواردی که نقش کلیدی در شناخت این موضوع دارند، به درک جایگاه توحید در زیارات اهل بیت علیهم السلام نایل شویم.

## ۱. نماز

برایند بسیاری از آیات<sup>۱</sup> و روایاتی<sup>۲</sup> که به موضوع نماز پرداخته‌اند، آن است که نقش نماز در برقراری ارتباط با خداوند از هر عمل دیگری بالاتر است و کامل‌ترین و جامع‌ترین عبادت در میان عبادات به شمار می‌رود. به قول برخی از عرفا:

بُراق سیر و رَفَرَف عروج اهل معرفت و اصحاب قلوب، نماز  
است.<sup>۳</sup>

از سوی دیگر، همه اعمال و اذکار نماز طوری طراحی و چینش شده‌اند که به بهترین وجه ممکن نمایانگر توحید هستند. اجزای نماز همچون سجده و رکوع، نمایانگر خضوع، خشوع و اظهار بندگی در پیشگاه خداوند متعال می‌باشند و تمام اذکار نماز نیز مشتمل بر حمد، تسبیح، تکبیر و تعظیم خداوند متعال هستند که ارتباط انسان با خداوند را به خوبی برقرار می‌سازند. به همین جهت، نماز واقعی، تجلی‌گاه توحید ناب است. همچنین نماز عملی است که امکان انجام آن برای غیر خداوند وجود ندارد؛ چون شکل و محتوای نماز به گونه‌ای است که صرفاً سبب اتصال میان نمازگزار و خداوند است.

مطالعه زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم السلام نشان می‌دهد که اقامه نماز یکی از بزرگ‌ترین شاخص‌ها و نمادهای توحید در زیارتنامه‌ها است؛ چنان‌که در دعای مخصوصی که بعد از نماز زیارت خوانده می‌شود، به این مطلب تصریح شده است:

۱. ر.ک: سوره بقره، آیه ۴۵؛ سوره اعراف، آیه ۱۷۰؛ سوره هود، آیه ۱۱۴؛ سوره رعد، آیه ۲۲؛ سوره نور، آیه ۵۶؛ سوره عنکبوت، آیه ۴۵.

۲. برای نمونه ر.ک: المحاسن، ج ۱، ص ۲۸۶؛ الکافی، ج ۳، ص ۲۶۸؛ الامالی (مفید)، ص ۲۶۷.

۳. ستر الصلوة، ص ۵.

اللَّهُمَّ إِنِّي صَلَّيْتُ وَرَكَعْتُ وَسَجَدْتُ لَكَ وَحَدَّكَ لَا شَرِيكَ لَكَ؛  
لَأَنَّ الصَّلَاةَ وَالرُّكُوعَ وَالسُّجُودَ لَا يَكُونُ إِلَّا لَكَ؛ لِأَنَّكَ أَنْتَ اللَّهُ  
الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ.<sup>۱</sup>

یکی از آداب زیارت آن است که بعد از فراغت از زیارت، دو رکعت نماز خوانده شود.<sup>۲</sup> اگر دستور خاصی درباره کیفیت آن وارد شده باشد، زائر باید طبق آن عمل کند و در این صورت، در رکعت اول بعد از حمد سوره یس، و در رکعت دوم بعد از حمد سوره الرحمن خوانده می‌شود.<sup>۳</sup> البته خواندن نماز، منحصر به این دو رکعت نیست و بلکه می‌توان آن را چهار، شش، و هشت رکعت<sup>۴</sup> و حتی بیشتر<sup>۵</sup> به صورت دو رکعتی انجام داد.

## ۲. سجده برای خداوند

سجده، اوج تضرع عبد در برابر خداوند است و نهایت خضوع و خشوع و بندگی را به همراه دارد و سجده از این لحاظ، از هر عملی بالاتر است. به همین جهت، یکی دیگر از مهم‌ترین دلایل جایگاه متعالی توحید در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام، سجده برای خداوند به هنگام زیارت است که در بعضی از زیارات مشاهده می‌شود. ضمناً اذکاری

۱. مصباح‌المتهجّد، ص ۷۲۱ و ۷۲۲.

۲. المنزار (ابن مکی عاملی)، ج ۲، ص ۲۳.

۳. کامل‌الزیارات، ص ۴۱۷.

۴. همان، ۴۸۵. ایشان در اینجا تصریح می‌کند که هشت رکعت، افضل از موارد دیگر است.

۵. المنزار (مفید)، ص ۱۹۹ و ۲۰۴.

۶. البته در نماز که در قسمت قبل بحث شد، سجده نیز وجود دارد، اما در اینجا مواردی مورد توجه است که سجده به تنهایی در زیارات گنجانده شده است. در ضمن، اهمیت سجده نیز اقتضا می‌کند که در عنوان مستقلی به آن بپردازیم.

هم که در سجده گفته می‌شود، هماهنگ با توحید بوده و بسیار درخور توجه است. در اینجا یک نمونه را می‌آوریم تا هماهنگی سجده و ذکر آن، در تضرع به درگاه الهی روشن شود و تجلی توحید در این فعل نیز تبیین گردد. در سجده زیارتنامه امام امیرالمؤمنین علیه السلام چنین دعایی آمده است:

اللَّهُمَّ إِنِّي إِلَيْكَ تَوَجَّهْتُ، وَبِكَ اعْتَصَمْتُ، وَعَلَيْكَ تَوَكَّلْتُ،  
اللَّهُمَّ أَنْتَ ثِقَتِي وَرَجَائِي، فَكَفَّنِي مَا أَهْمَنِي وَمَا لَا يَهْمَنِي وَمَا أَنْتَ  
أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي، عَزَّ جَارِكُ وَجَلَّ ثَنَاؤُكَ وَلَا إِلَهَ غَيْرُكَ، صَلَّى عَلَى مُحَمَّدٍ  
وَآلِ مُحَمَّدٍ وَقَرَّبَ فَرَجَهُمْ.<sup>۱</sup>

دقت اندکی در این موارد و اذکار آنها نشان از آن دارد که سجده اگرچه در حین زیارت انجام می‌شود، اما روی سخن فقط با خداوند است و در آن به حمد و ثنای خداوند، دعا، اظهار عجز، استغفار و ... پرداخته می‌شود که همه حاکی از ارتباط عمیق با خداوند و توحید واقعی است.

### ۳. حمد، تسبیح و ثناگویی برای خداوند

از دیگر شاخص‌های مهم درباره جایگاه و منزلت بالای توحید در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم السلام، تسبیح‌گویی، ثناگویی و حمدگویی برای خداوند متعال<sup>۲</sup> است که به صورت گسترده در زیارتنامه‌ها به کار رفته است. برای هر کدام، یک نمونه را ذکر و سپس ارتباط آنها با توحید را تبیین می‌کنیم.

۱. المزار (مفید)، ص ۸۳، ر.ک: کامل‌الزیارات، ص ۳۳۲؛ المزار (مشهدی)، ص ۵۳۷ و ۵۳۸ و ۱۸۹ و ۱۹۰ و ۵۹۷ و ۵۳۹؛ المزار (مفید)، ص ۲۱۱.

۲. موارد سه‌گانه مذکور هر يك به تنهایی می‌تواند عنوان مستقلی محسوب شود، اما به لحاظ تشابه این عناوین و همچنین همراهی و آمیختگی عمیق آنها در زیارات، در اینجا نیز؛ هم ذکر می‌شوند.

**حمد الهی:** «الحمد لله الواحد المتوحد في الأمور كلها، خلق الخلق فلم يغب شيء من أمورهم عن علمه، فعلمه بقدرته» (زیارتنامه امام حسین علیه السلام).<sup>۱</sup>

**تسبیح خداوند:** «سبحان من لا تبید معالمه، سبحان من لا تنقص خزائنه، سبحان من لا انقطاع لمدته، سبحان من لا ینفد ما عنده، سبحان من لا اضمحلال لفخره، سبحان من لا یشاور أحداً فی أمره، سبحان من لا إله غیره.» (زیارتنامه امام حسین علیه السلام).<sup>۲</sup>

**ثنای خداوند:** «اللهم أنت السلام، ومنك السلام، وإليك يعود السلام، وأنت معدن السلام، حیننا ربنا منك بالسلام، الحمد لله الذي لم يتخذ صاحبة ولا ولداً، الحمد لله الذي خلق كل شيء فقدره تقدیراً» (زیارتنامه امام امیرالمؤمنین علیه السلام).<sup>۳</sup>

حمد، تسبیح و ثناگویی خداوند در زیارات، ثمرات توحیدی بسیار متعددی در پی دارد؛ مانند:

۱. یادآوری نعمت‌های خداوند و به‌ویژه نعمت‌های خاص و مهمی مانند توحید، نبوت، امامت و معاد، یکی از کارکردهای حمد در زیارات است. از سوی دیگر، ذکر هر گونه نعمتی، موجب توجه افزون‌تر انسان به نعمت‌بخش واقعی یعنی خداوند می‌شود و روحیه شکرگزاری را در او تقویت می‌کند.

۲. آموزش معارف و اعتقادات صحیح مانند توحید واقعی، که با تسبیح و ثناگویی خداوند محقق می‌گردد.

۳. محتوای زیارتنامه‌ها به‌گونه‌ای است که علاوه بر زیارت معصومان علیهم السلام، سبب ارتباط با خداوند نیز هستند. این ارتباط می‌تواند با شیوه‌های گوناگون انجام شود که

۱. کامل‌الزیارات، ص ۳۶۱. برای برخی موارد دیگر ر.ک: کامل‌الزیارات، ص ۹۵؛ مصباح‌التهجد، ص ۷۰۹.

۲. کامل‌الزیارات، ص ۴۱۳ و ۴۱۴. برای برخی موارد دیگر ر.ک: همان، ص ۳۸۸ و ۴۱۵.

۳. المزار (مشهدی)، ص ۲۲۶.



حمد، تسبیح و ثناگویی خداوند، از بهترین آنهاست. همچنین وجود این گونه موارد در زیارتنامه‌ها، به سبب تقویت ارتباط انسان با خداوند، در رشد عملی او نیز مفید و از لحاظ تربیتی بسیار مؤثر است.

#### ۴. اذکار خاص، با تعداد معین

دستور به گفتن تکبیر، حمد، تسبیح و تهلیل (لا اله الا الله) که معمولاً قبل و یا هنگام زیارت به تعداد خاصی گفته می‌شود، در بسیاری از زیارتنامه‌ها مشاهده می‌شود. هر یک از این اذکار به صراحت بر توحید دلالت دارند که در ابتدا برخی موارد را مرور می‌کنیم:

- سی تکبیر، قبل از زیارت امام امیرالمؤمنین علیه السلام؛<sup>۱</sup>

صد تکبیر، قبل از زیارت امام امیرالمؤمنین علیه السلام در شب ۲۷ رجب؛<sup>۲</sup>

هفت تکبیر در چهار مرحله، در زیارت امام حسین علیه السلام؛<sup>۳</sup>

در روایت دیگر: سه مرحله تکبیر هر کدام سی بار، در هنگام زیارت امام حسین علیه السلام.<sup>۴</sup>

سی یا چهل تکبیر، قبل از خواندن زیارتنامه جامعه کبیره.<sup>۵</sup>

به نظر می‌رسد مهم‌ترین فلسفه گفتن این اذکار و به‌ویژه تکبیرها که بیشتر از هر ذکر دیگری باید گفته شوند، آن است که از هر فکر و اعتقاد غلو آمیز درباره

۱. همان، ص ۲۰۵.

۲. المزار (ابن مکی العاملي)، ص ۹۹ و ۱۰۰.

۳. کامل الزیارات، ص ۳۵۹-۳۶۱.

۴. همان، ص ۳۹۸ و ۳۹۹.

۵. من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۶۰۹. برخی موارد دیگر: کامل الزیارات، ص ۳۶۴ و ۳۸۷ و ۳۸۸ و ۳۹۲؛

المزار (مشهدی)، ص ۱۸۳ و ۴۱۸.

اهل بیت علیهم السلام جلوگیری شود و از اعتقاد توحیدی انسان صیانت گردد؛<sup>۱</sup> چون این اذکار مانع می‌شود که توجه به اهل بیت علیهم السلام و صفات والای ایشان، انسان را از خداوند یگانه و صفات نامتناهی او غافل سازد و انحرافی در اعتقادش به وجود آورد به گونه‌ای که اهل بیت علیهم السلام را بالاتر از آنچه هستند، بداند.

برخی علما همچون مرحوم شبر<sup>۲</sup> و مجلسی اول<sup>۳</sup> یکی از مهم‌ترین علل گفتن تکبیرهای صدگانه زیارت جامعه کبیره را برای فهماندن این مطلب دانسته‌اند که عظمت و کبریایی فقط برای خداست (و نباید آن را برای دیگران قائل شد). مرحوم محدث قمی، صاحب *مفاتیح الجنان*، نیز در مقدمه زیارت جامعه کبیره، تکبیرهای صدگانه آن را از همین دیدگاه ارزیابی کرده است. از نگاه ایشان، چون اکثر طبایع تمایل به غلواند و ممکن است از عبارات امثال زیارت جامعه کبیره به غلو افتند و یا از بزرگی خداوند غافل شوند، این تکبیرها باید گفته شود.<sup>۴</sup>

البته دستور به گفتن تعداد معینی از تکبیر، حمد، تهلیل و تسبیح در زیارات - علاوه بر بازدارندگی از غلو، که ظاهراً مهم‌ترین دلیل است - می‌تواند به دلیل توجه بیشتر به خداوند نیز باشد. اگر توجه کنیم می‌بینیم که دین اسلام از هیچ قسمتی از زندگی انسان غفلت نکرده است، برنامه‌ای تدارک دیده است که انسان همیشه به یاد او باشد و با نگاه الهی زندگی کنند. لزوم گفتن این اذکار در زیارات نشان از الهی بودن این عمل است.

۱. ادب فنای مقربان، ج ۳، ص ۱۲۸.

۲. الأنوار اللامعة فی شرح زیارة الجامعة، ص ۱۷.

۳. روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ج ۵، ص ۴۵۳.

۴. مفاتیح الجنان، ص ۹۰۱.

## ۵. دعا

دعا، توجه به خداوند و درخواست از اوست، دعا ارتباط تنگاتنگ انسان با خداوند است، دعا یکی از بهترین عبادات و افضل ترین آنهاست برخی روایات، دعا را مغز و عصاره عبادت است.<sup>۱</sup> مغز و عصاره عبادت بودن دعا از آن جهت است که دعا مشتمل بر اعتراف به توحید و بزرگی خداوند و همچنین مالک مطلق بودن اوست.<sup>۲</sup> با این اوصاف، یکی دیگر از دلایل توحیدمحور بودن زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام، دعاهایی است که به صورت بسیار گسترده در اکثر آنها وجود دارد به‌عنوان نمونه فرازهایی از زیارتنامه امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام را مرور می‌کنیم:

اللّهُمَّ فاجعل نفسي مطمئنّة بقدرک، راضية بقضائك، مولعة  
بذکرک ودعائك، محبة لصفوة أوليائك، محبوبة في أرضك وسمائك،  
صابرة على نزول بلائک، شاکرة لفواضل نعمائك، ذاکرة لسواغ  
آلائک، مشتاقّة إلى فرحة لقاءک، متزودة التقوی لیوم جزائك، مستنة  
بسنن أوليائك، مفارقة لأخلاق أعدائك، مشغولة عن الدنيا بحمدک  
وثنائک.<sup>۳</sup>

۱۱۲

جاگاه توحید در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام

یکی از مسائل بسیار مهم در هنگام ارتباط با خداوند، آن است که انسان بداند چه می‌خواهد و چگونه بخواهد. دعاهای موجود در زیارات اهل بیت علیهم‌السلام، علاوه بر ایجاد ارتباط عمیق زائر با خداوند، به این سئوالات به خوبی پاسخ داده‌اند؛ مثلاً در مثال فوق مشاهده می‌شود که رضایت به قضای الهی، صبر بر بلای الهی، دوستی با اولیای

۱. همان.

۲. شرح اصول الکافی، ج ۱۰، ص ۲۴۵.

۳. کامل‌الزیارات، ص ۹۲-۹۳.

خداوند و درخواست توفیق بر تقوای الهی، جزء مواردی است که با بیان بسیار زیبا و مناسبی، از خداوند خواسته می‌شود.

### ۶. اهل بیت علیهم‌السلام، بندگان مخلص خداوند

یکی از موضوعاتی که بسیار مورد توجه و تأکید در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام می‌باشد آن است که اهل بیت علیهم‌السلام به‌عنوان بندگان خداوند معرفی شده‌اند. در زیارتنامه امام رضا علیه‌السلام می‌خوانیم:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ عَبْدِكَ وَرَسُولِكَ وَنَبِيِّكَ وَسَيِّدِ خَلْقِكَ  
أَجْمَعِينَ ..... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، عَبْدِكَ  
وَأَخِي رَسُولِكَ ..... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ سَيِّدِ الْعَابِدِينَ  
عَبْدِكَ وَالْقَائِمِ فِي خَلْقِكَ ..... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ، عَبْدِكَ  
وَوَلِيِّ دِينِكَ ..... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ، عَبْدِكَ وَ  
وَلِيِّ دِينِكَ ..... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُوسَى بْنِ جَعْفَرِ الْكَاسِمِ، الْعَبْدِ  
الصَّالِحِ ..... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرَّضَا الْمُرْتَضَى، عَبْدِكَ وَ  
وَلِيِّ دِينِكَ ..... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَبْدِكَ وَوَلِيِّكَ، الْقَائِمِ  
بَأَمْرِكَ ..... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَبْدِكَ وَوَلِيِّ دِينِكَ.<sup>۱</sup>

توصیف اهل بیت علیهم‌السلام به عبد خداوند به‌معنای حقیقی کلمه، نشان از ارتباط عمیق اهل بیت علیهم‌السلام با ذات باری تعالی است و جایگاه خاص توحید و خدامحوری در زیارتنامه‌ها را نیز نشان می‌دهد. همچنین الگوهای کامل در عبودیت خداوند را به

دیگران نشان می‌دهد؛ در عین حال توجه به عبد بودن ایشان، مانع از ایجاد غلو درباره آنان هم می‌شود.

از نکات در خور توجه در نمونه‌های فوق و موارد مشابه،<sup>۱</sup> آن است که زیارات، غالباً عبد بودن اهل بیت علیهم‌السلام را مقدم بر هر صفت دیگری حتی نبوت و رسالت معرفی می‌کنند و این بدان جهت است که بندگی خداوند، بالاترین کمال قابل تصور برای انسان است که وجود آن در یک فرد، زمینه دریافت کمالات دیگر را نیز فراهم می‌کند و در صورت به اوج رسیدن این کمال در یک شخص، کمالات بسیار مهم مانند رسالت و امامت نیز به او اعطا می‌گردد.

## ۷. بهره‌گیری از قرآن

در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام بسیاری از آیات قرآن وجود دارد که می‌تواند ناشی از چند علت مهم باشد؛ از جمله:

الف) جدایی ناپذیری قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام - چنان‌که در حدیث معروف و متواتر ثقلین نیز بر آن تصریح شده است -<sup>۲</sup> اقتضا می‌کند که زیارات آنان نیز با قرآن پیوند مستحکمی داشته باشند.

ب) چنان‌که اهل بیت علیهم‌السلام بر قرآن محوری سخنان خود تأکید ورزیده و همه سخنان خود را برگرفته از قرآن معرفی کرده‌اند.<sup>۳</sup>

بهره‌گیری از قرآن در زیارات اهل بیت علیهم‌السلام، شاهد دیگری بر هماهنگی این زیارتنامه‌ها با توحید و جایگاه رفیع آن است؛<sup>۱</sup> چون قرآن، کلام خداوند و محل تجلی

۱. برای نمونه‌های دیگر ر.ک: کامل‌الزیارات، ص ۴۹، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۴۰۰، ۴۰۴، ۴۰۵ و ۵۲۴؛ المنار (مشهدی)، ص ۶۷، ۶۸، ۷۰، ۸۱، ۱۰۸، ۱۸۳، ۲۱۹، ۲۲۷، ۲۲۸، ۳۰۳، ۵۶۵ و ۵۷۱.

۲. برای نمونه: الکافی، ج ۱، ص ۲۹۴؛ کمال‌الدین و تمام‌النعمة، ص ۹۴؛ مسند ابن حنبل، ج ۲، ص ۵۹؛ سنن ترمذی، ج ۵، ص ۳۲۹. همچنین ر.ک: المراجعات، ص ۷۱ - ۷۵. مرحوم شرف‌الدین در این کتاب درباره تواتر این روایت و مواضع مختلف صدور آن به‌خوبی بحث کرده است.

۳. الکافی، ج ۵، ص ۳۰۰.

او است<sup>۲</sup> و بسیاری از آیات قرآن به صورت مستقیم و یا غیر مستقیم با توحید ارتباط دارند و همه موضوعات قرآنی نیز تحت الشعاع این رکن مهم قرار دارند. بررسی متن زیارتنامه‌ها نشان می‌دهد که آیات قرآن در آنها، به چهار گونه به کار رفته‌اند: عین آیه، قسمتی از متن آیه، مضمون آیه، کلمات و ترکیبات قرآنی.

### الف) عین آیه:

اللَّهُمَّ إِنَّكَ قُلْتَ: «وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا»، و  
إِنِّي اتيت نبيك مستغفراً تائباً من ذنوبي، وإني أتوجه إليك بنبيك  
نبي الرحمة محمد ﷺ، يا محمد إني أتوجه بك إلى الله ربي وربك  
ليغفر لي ذنوبي. (زیارت پیامبر اکرم ﷺ).<sup>۳</sup>

### ب) قسمتی از آیه

السلام عليكم أئمة الهدى ..... فجعلكم في بيوت أذن الله  
أن ترفع، ويذكر فيها اسمه وجعل صلواتنا عليكم رحمة لنا  
(زیارت ائمه بقیع علیهم السلام).<sup>۴</sup>



۱. برای مثال، در زیارت جامعه کبیره بیش از ۸۵ آیه از قرآن به گونه‌های مختلف استفاده شده است. ر.ک: «مستندات قرآنی زیارت جامعه کبیره»، نوری، مجله سفینه، ش ۱۶، ص ۱۲۷.  
۲. نهج البلاغه، ص ۲۶۸.  
۳. کامل الزیارات، ص ۵۰. برای دیدن برخی موارد دیگر ر.ک: مصباح التهجید، ص ۷۱۹؛ المنزار (مشهدی)، ص ۶۱، ۲۵۰، ۵۱۰، ۲۵۱، ۵۶۸ و ۵۳۳.  
۴. المنزار (مفید)، ص ۱۸۷-۱۸۸. برای دیدن برخی موارد دیگر ر.ک: المنزار (مفید)، ص ۱۱۰ و ۱۱۳؛ کامل الزیارات، ص ۴۳۶.

## ج) مضمون آیه

عصمکم الله من الزلزل، و آمنکم من الفتن، و طهرکم من الدنس،

و اذهب عنکم الرجس و طهرکم تطهیراً. (زیارت جامعه کبیره).<sup>۱</sup>

د) استفاده از کلمات و ترکیبات قرآنی؛ مانند: سلام،<sup>۲</sup> لعن،<sup>۳</sup> خلیفه،<sup>۴</sup> اهل

الذکر،<sup>۵</sup> المقام المحمود،<sup>۶</sup> بقیه الله،<sup>۷</sup> عبد،<sup>۸</sup> اولوا الامر،<sup>۹</sup> اهل البیت،<sup>۱۰</sup> سراج.<sup>۱۱</sup>

## ۸. شهادت به وحدانیت خداوند

شهادت به وحدانیت خداوند متعال، یکی دیگر از شاخص‌های روشن و صریح بر جایگاه رفیع توحید در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام است که در واقع می‌توان از آن به توحید ناب<sup>۱۲</sup> تعبیر کرد. البته چون شهادت به وحدانیت خداوند در بسیاری از این گونه موارد، همراه با شهادت به بندگی اهل بیت علیهم‌السلام است، توأم بودن این دو شهادت، موجب تأکید بیشتر بر توحید خواهد بود.<sup>۱۳</sup>

۱. من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۶۱۱ برای برخی موارد دیگر ر. ک: مصباح‌المتجهّد، ص ۷۱۴؛ المزار (مشهدی)، ص ۵۶.

۲. بسیار فراوان است و نیاز به ذکر نمونه نیست.

۳. بسیار فراوان است و نیاز به ذکر نمونه نیست.

۴. المزار، (مشهدی)، ص ۲۳۰، ۲۴۶، ۵۶۹ و ۵۸۶.

۵. همان، ص ۵۲۶.

۶. همان، ص ۶۲، ۲۱۹، ۲۲۱، ۳۱۱ و ۳۱۶.

۷. همان، ص ۲۴۸، ۵۶۹ و ۵۸۶.

۸. همان، ص ۶۷، ۶۸، ۷۰، ۸۱، ۱۰۸، ۱۸۳، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۷، ۲۲۸، ۳۰۳، ۵۶۵، ۵۶۵ و ۵۷۱.

۹. همان، ص ۵۲۶.

۱۰. همان، ص ۸۲.

۱۱. همان، ص ۹۷.

۱۲. ادب‌فناهی مقربان، ج ۱، ص ۸۳.

۱۳. تبیین نحوه دلالت بندگی اهل بیت بر توحید، در همین نوشته ذیل عنوان «اهل بیت علیهم‌السلام، بندگان مخلص خداوند»، آمده است.

نمونه را بنگرید:

أشهدك يا مولاي إني أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، و  
أن محمداً عبده ورسوله، لا حبيب إلا هو وأهله، و أن أمير المؤمنين  
حجته (زيارت امام زمان عليه السلام).<sup>۱</sup>

شاید بتوان گفت که مهم‌ترین فلسفه شهادت به وحدانیت خداوند متعال در زیارتنامه‌ها، آن است که چون اهل بیت علیهم السلام دارای مقام عصمت هستند، کمالات و اوصاف بسیار متعالی دارند، و به سبب آنکه مقام عصمت معصومان و بسیاری از کمالات و اوصاف آنان، از افق فکر غیر معصومان بسیار بالاتر است،<sup>۲</sup> ممکن است درک درست بسیاری از این اوصاف و فضایل، برای مردم میسر نباشد و معصومان را بالاتر از آنچه هستند، بدانند. اینجاست که اهمیت و ضرورت شهادت به وحدانیت خداوند در زیارات، برای رهایی از خطر غلو درباره اهل بیت علیهم السلام<sup>۳</sup> و قائل شدن شأنی خداگونه برای آنان و غفلت از مقام وحدانیت مطلقه خداوند<sup>۴</sup> آشکار می‌گردد.

## ۹. تولی و تبری

یکی از نکات جالب و مهم در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم السلام، آن است که دوست داشتن اهل بیت علیهم السلام و دوستان ایشان (تولی)، و اظهار برائت و دشمنی با دشمنان آنان

۱. المزار (مشهدی)، ص ۵۷۰. برخی موارد دیگر ر.ک: المزار (مشهدی)، ص ۵۶، ۶۰، ۷۰، ۱۸۰، ۲۲۷، ۲۲۶، ۵۵۶، ۵۷۰ و ۶۴۸؛ کامل‌الزیارات، ص ۴۹، ۵۴ و ۴۰۰.

۲. چنان‌که امام رضا علیه السلام در ضمن روایتی درباره امامت فرموده‌اند: به راستی، امامت، منزلتی بالاتر، مقامی والاتر، موقعیتی برتر، آستانی منبع‌تر و عمقی فراتر از آن دارد که مردم با عقل خود بدان دست یابند و یا با رأی و نظر خود آن را درک کنند و یا به انتخاب خود امامی بگمارند. الکافی، ج ۱، ص ۱۹۹.

۳. ادب فنای مقربان، ج ۳، ص ۱۲۹.

۴. جلوه‌های لاهوتی، ج ۲، ص ۲۵.



(تبری)، از راه‌های تقرب به خداوند معرفی می‌شود. تصریح و تأکید به این موضوع، حاکی از آن است که تولی و تبری، وسیله‌ای ارتباط انسان با خداوند است و هدف اصلی از توجه به اهل بیت علیهم‌السلام و زیارت آنان تقرب به خداوند است. پس وجود تولی و تبری، چون در جهت تقرب و ارتباط با خداوند است، تأیید دیگری بر وجود روح توحیدی و خدامحوری در زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام است:

یا سیدی یا ابا عبد الله إني أتقرب إلى الله وإلى رسوله وإلى أمير المؤمنين وإلى فاطمة وإلى الحسن وإلى إلیک صلی الله علیک وعلیهم،  
بمؤالاتک والبراءة من أعدائک و ممن قاتلک، ونصب لک الحرب،  
ومن جمیع أعدائکم، وبالبراءة ممن أسس الجور و بنی علیه بنیانه، و  
أجری ظلمه و جوره علیکم و علی أشیاعکم. (زیارت امام  
حسین علیه‌السلام).<sup>۱</sup>

با تأمل در موارد ده‌گانه فوق در می‌یابیم که زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم‌السلام، هماهنگی کامل با توحید دارند و پیوند مستحکمی میان این دو برقرار است. از همین رو، با اطمینان می‌توان گفت که جایگاه توحید در زیارات اهل بیت علیهم‌السلام آن چنان رفیع است که شاکله اصلی و محور این زیارات با آن شکل می‌گیرد؛ به نحوی که زیارات بدون آن از محتوای واقعی تهی می‌شوند و ارزشی نخواهند داشت؛ درست مانند اسکلت فلزی یک ساختمان که حذف آن به نابودی کامل ساختمان می‌انجامد. معارف توحیدی فراوانی که در سراسر زیارات وجود دارد، جای هیچ‌گونه تردیدی باقی نمی‌گذارند که زیارات دو جهت‌گیری اصلی دارند: توجه به خداوند و توجه به

۱. کامل‌الزیارات، ص ۳۲۹. برای دیدن برخی موارد دیگر ر.ک: کامل‌الزیارات، ص ۱۰۱، ۳۳۱، ۵۱۷ و ۵۱۹/المزار (مفید)، ص ۷۶، ۸۱، ۱۱۲ و ۱۹۹.

اهل بیت علیهم السلام. در این میان، منزلت و جایگاه توحید در زیارات اهل بیت علیهم السلام آن چنان متعالی است که اهمیت موضوعات دیگر و حتی توجه به اهل بیت علیهم السلام را را در مراتب بعد قرار می دهد.

وجود معارف توحیدی در زیارتنامه، علاوه بر اثبات جایگاه بالای توحید، آثار و ثمرات متعددی نیز به همراه دارد: برای مثال، از یک سو موجب ایجاد ارتباط با خداوند از راههایی مانند نماز، سجده و دعا می شود. از سوی دیگر، وجود حمد، تسبیح و ثنای الهی، تکبیر، تهلیل، شهادت به وحدانیت خداوند و تصریح به عبد بودن اهل بیت علیهم السلام، سبب القای آموزه های صحیح توحیدی به انسان می شود و در تصحیح، تثبیت و بسط معرفت توحیدی و هدایت انسان به توحید ناب که انسان با کمک دلایل عقلی به آن ایمان داشته است، نقش اساسی ایفا می کند.

#### ♦ برخی از اعتقادات وهابیون

از مطالبی که مطرح کردیم، می توان بی اساس بودن بخشی از اعتقادات وهابیون درباره زیارت قبور اولیای الهی را که دیگران را به شرک و دوری از توحید متهم می کنند، آشکار ساخت. بخشی از اعتقادات آنان از این قرار است:

۱. تعظیم اولیاء شرک است؛<sup>۱</sup>

۲. سفر برای قبر پیامبر اکرم، بدعت و حرام است، با این توجیه که ممکن است بار سفر بستن به سوی قبور، راهی برای عبادتشان گردد؛ چون بار سفر بستن به سوی قبور و ضرایح، غلوئی است که به شرک اکبر منتهی می شود و شرک، حرام است؛ به همین علت، وسائل آن نیز حرام است؛<sup>۲</sup>

۱. تطهیر الاعتقاد، ص ۵۰۳.

۲. إغاثة اللفهان من مصائد الشيطان، ج ۱، ص ۲۲۱.

۳. برخی حتی سلام کردن به پیامبر ﷺ را نیز بدعت و امری غیر شرعی دانسته‌اند که انجام دادن آن، نیازمند دلیل است و انجام دهنده آن بدعت‌گذار است و مرتکب امری شده است که کم کم او را به شرک نزدیک می‌سازد. وهابیون این‌گونه کارها را زمینه‌ساز شرک اکبر می‌دانند که خروج از ملت اسلام را نیز در پی دارد؛<sup>۱</sup>
۴. قبه‌ها و مشاهد از بزرگترین وسایل شرک و الحاد هستند؛<sup>۲</sup>
۵. طواف قبور، تبرک و مسح آثار قبور از موجبات شرک است و مانند عمل اهل جاهلیت برای بت‌هاست.<sup>۳</sup>
۶. طلب شفاعت، طلب دعا و طلب استغفار از پیامبر بعد از مرگ او و کنار قبرش، نامشروع است؛<sup>۴</sup>
۷. دعا در کنار قبور، بدعت<sup>۵</sup> و شرک آور<sup>۶</sup> است؛
۸. کسانی که در زیارت، اعتقادشان بر خلاف اعتقادات وهابیون باشد و بر خلاف عقاید آنان عمل کنند، مشرک‌اند و خون، مال و ذریه آنان مباح است.<sup>۷</sup>

### ◆ نقد عقاید وهابیون درباره زیارت

ما در اینجا با بهره‌گیری از مطالبی یاد شده نقد کوتاهی از عقاید وهابیت را در ذیل بیان می‌کنیم:

۱. همان، ص ۲۳۵.

۲. تطهیر الاعتقاد، ص ۵۱۱.

۳. همان، ص ۵۰۵.

۴. قاعدة جلیلة فی التوسل والوسیلة، ص ۱۰۵.

۵. المنتخب من کتب ابن تیمیة، ص ۸۹ و ۳۷۱.

۶. همان، ص ۸۹.

۷. تطهیر الاعتقاد، ص ۵۰۵.

۱. زیارت واقعی چون سبب ارتباط همزمان انسان با خداوند و اهل بیت علیهم السلام است، از توحید جدا نیست و هرگز موجب شرک نمی‌گردد. پیوند میان اهل بیت علیهم السلام و خداوند، به حدی عمیق و مستحکم است که هیچ گاه گسسته نمی‌شود. به همین جهت، زیارت آنان نیز نمی‌تواند از توحید جدا باشد، بلکه به لحاظ آنکه هدایت انسان به توحید واقعی، فقط در حیطه توانایی پیامبران و اهل بیت علیهم السلام است، فراموش کردن آنان و بی‌توجهی به آنان، باعث تفسیر به‌رأی و رسوخ شرک و کفر در وجود انسان است. از این رو، یکی از بهترین راه‌های ارتباط با خداوند و تحصیل توحید ناب، توجه به آنان است و در این موضوع، فرقی بین حال حیات و ممات، و ملاقات و زیارت آنان نیست. بنابراین همان‌گونه که در حال حیات و دوران زندگی رسول الله صلی الله علیه و آله و اهل بیت آن حضرت علیهم السلام، اگر مردم به دیدار آنان بروند، هرگز آنان افراد را به خود نمی‌خوانند، بلکه به خدا و معارف و کمالات الهی هدایت می‌کنند و هرگز این مراجعه و زیارت رنگ و بوی شرک و کفر ندارد، بلکه کاملاً صیغه ربانی و جلوه الهی دارد، بعد از مرگ آنان نیز اگر زائر به قصد زیارت بشتابد و آهنگ دیدار آنان کند، آنها نیز زائر را به خدا دعوت می‌کنند و علائم هدایت و نشانه‌های سعادت را می‌نمایانند و این همان توحید ناب است.<sup>۱</sup>

۲. اگر وهابیون به آنچه در کنار قبر اهل بیت علیهم السلام خوانده می‌شود، آگاهی کامل داشتند، تردید نمی‌کردند که زیارت قبور، عین تنزیه از شرک و ایمان واقعی به خداوند است.<sup>۲</sup> چگونه ممکن است زیارتنامه‌های اهل بیت علیهم السلام که آکنده از معارف توحیدی (مانند حمد، تسبیح، تکبیر، شهادت به وحدانیت خداوند) است و بنیان آن بر توحید است، شرک‌آلود و شرک‌آور باشد؟ در حالی که این معارف توحیدی، ریشه هر فکر

۱. فلسفه زیارت و آیین آن، ص ۳۸.

۲. هندی می‌الوهابیة، ص ۱۵۶.

مشرکانه را می‌خشکاند و اعتقاد توحیدی انسان را به نحوی تثبیت و تعمیق می‌کند که هرگز نمی‌تواند افکار مشرکانه را در وجود خود راه دهد.

۳. این‌گونه افکار، از یک سو سبب قطع ارتباط انسان با اهل‌بیت علیهم‌السلام که انسان‌های کامل و الگوهای بی‌نقص هستند، خواهد شد و از سوی دیگر، یکی از بهترین شیوه‌های انتقال آموزه‌های دینی را از اعتبار و استفاده خارج می‌سازد. به راستی، چگونه می‌توان برای زیارات که با بهترین شیوه به تربیت و تعلیم معارف گسترده دینی به انسان می‌پردازند،<sup>۱</sup> جایگزین مناسبی یافت؟

۱. موسوعة زیارات المعصومین علیهم‌السلام، ج مقدمه، ص ۵۹.

## ◆ جمع‌بندی

۱. در این پژوهش با کاوش و مطالعه در متون زیارتنامه‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام دریافتیم که معارف توحیدی بسیاری (همچون نماز، سجده، دعا، شهادت به وحدانیت خداوند، حمد، تسبیح و ثناگویی خداوند) در آنها وجود دارد که از شاخص‌های مهم جایگاه رفیع توحید و خدامحوری این متون هستند.

۲. اسلام با دستور به زیارت اهل‌بیت علیهم‌السلام، علاوه بر زنده نگه‌داشتن یاد و آموزه‌های آنان، به انتقال معارف بسیار گسترده اقدام کرده است و برای آنکه رخنه احتمالی و مخفیانه شرک و غلو در وجود انسان را خنثی کند، ابزارهای متعددی مانند دستور به گفتن تکبیر، تهلیل، شهادت به وحدانیت خداوند و تصریح به عبد بودن اهل‌بیت علیهم‌السلام را در متن زیارات گنجانده است. از همین رو باید گفت که زیارات اهل‌بیت علیهم‌السلام، از بهترین و مطمئن‌ترین راه‌های توجه به اهل‌بیت علیهم‌السلام هستند.

۳. از دیگر نتایج این نوشتار، آن است که متهم کردن زیارت و زیارت‌کننده به شرک از سوی وهابیون صحیح نیست. پیوند مستحکم میان حجت الهی با توحید، هماهنگی زیارات اهل‌بیت علیهم‌السلام با توحید و نقش کم‌نظیر زیارات در انتقال و آموزش معارف اسلامی، سه دلیل مهم است که توهم تولید شرک از زیارت را نابود می‌کند و بر ضرورت زیارت تأکید می‌ورزد.

## ♦ کتابنامه

\* قرآن کریم.

۱. ادب فنای مقربان: عبدالله جوادی آملی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱ ش.
۲. إغاثة اللهفان من مصائد الشيطان: محمد بن ایوب الزرعی دمشقی ابن قیم جوزیه، بیروت: دارالمعرفة، ۱۹۷۵ م.
۳. الأمانی: محمد بن علی بن بابویه صدوق، قم: مؤسسة البعثة، چاپ اول، ۱۴۱۷ ق.
۴. الأمانی: محمد بن محمد بن نعمان مفید، بیروت: دار المفید، چاپ دوم، ۱۴۱۴ ق.
۵. الأنوار اللامعة في شرح زيارة الجامعة: سيد عبدالله شبر، قم: دار الانصار، ۱۴۲۷ ق.
۶. بحار الأنوار: محمد باقر مجلسی، تحقیق: سید هدایة الله مسترجمی، بیروت: مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۷. تطهير الاعتقاد عن ادران الإلحاد: محمد بن اساعیل صنعانی، بی جا، بی تا.
۸. التوحيد: محمد بن علی بن بابویه صدوق، تحقیق: سید هاشم حسینی تهرانی، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۵۷ ش.
۹. جلوه های لاهوتی: محمد باقر تحریری، قم: دارالمعارف، ۱۳۸۴ ش.
۱۰. روضة المتقين في شرح من لا يحضره الفقيه: محمد تقی مجلسی، بنیاد فرهنگ اسلامی، بی جا، بی تا.
۱۱. ستر الصلوة، معراج السالکین و صلوة العارفين: روح الله موسوی خمینی، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی علیه السلام، ۱۳۷۲ ش.
۱۲. سنن الترمذی: محمد بن عیسی ترمذی، تحقیق: عبدالرحمن محمد عثمان، بیروت: دار الفکر، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۱۳. شرح أصول الكافي: محمد صالح مازندرانی، بیروت: دار إحياء التراث العربي، چاپ اول، ۱۴۲۱ ق.
۱۴. عيون اخبار الرضا عليه السلام: محمد بن علی بن بابویه صدوق، تحقیق: شیخ حسین علمي، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۴ ق.
۱۵. فلسفه زیارت و آیین آن: مرتضی جوادی، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ پنجم، ۱۳۸۳ ش.
۱۶. قاعدة جلیلة في التوسل والوسيلة: احمد بن عبدالحلیم ابن تیمیه، بی تا، بی جا.
۱۷. الکافی: محمد بن یعقوب کلینی، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، ۱۳۶۳ ش.
۱۸. کامل الزیارات: جعفر بن محمد ابن قولویه، قم: مؤسسه نشر الفقاهة، چاپ اول، ۱۴۱۷ ق.

١٩. كمال الدين وتمام النعمة: محمد بن علي بن بابويه صدوق، تحقيق: علي أكبر غفاري، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤٠٥ ق.
٢٠. المحاسن: احمد بن محمد بن خالد برقي، تحقيق: السيد جلال الدين الحسيني، تهران: دارالكتب الاسلاميه، ١٣٣٠ ش.
٢١. المراجعات: عبدالحسين شرف الدين، تحقيق: حسين رازي، بي جا، ١٤٠٢ ق.
٢٢. المنار: ابو عبدالله محمد بن جعفر بن علي مشهدي حائري، تحقيق: جواد قيومي اصفهاني، قم: نشر القيوم، چاپ اول، ١٤١٩ ق.
٢٣. المنار: شمس الدين محمد ابن مكّي عاملي (شهيد اول)، تحقيق: مدرسة الإمام المهدي ﷺ، قم: مؤسسة امام هادي ﷺ، چاپ اول، ١٤١٠ ق.
٢٤. المنار: محمد بن محمد بن نعمان مفيد، بيروت: دار المفيد، چاپ دوم، ١٤١٤ ق.
٢٥. مجله سفينه «مستندات قرآني زيارت جامعه كبيره»: عباس نوري، ش ١٦، ١٣٨٦ ش.
٢٦. مسند ابن حنبل: احمد ابن حنبل، بيروت: دار صادر، بي تا.
٢٧. مصباح المتجهّد: محمد بن حسن طوسي، بيروت: مؤسسة فقه الشيعة، چاپ اول، ١٤١١ ق.
٢٨. مفاتيح الجنان: حاج شيخ عباس قمي، قم: عصمت، چاپ اول، ١٣٧٧ ش.
٢٩. من لا يحضره الفقيه: محمد بن علي بن بابويه صدوق، تصحيح: علي أكبر غفاري، قم: انتشارات جامعه مدرسين، چاپ دوم، ١٣٩٢ ق.
٣٠. المنتخب من كتب ابن تيمية: شيخ علوي بن عبد القادر السقاف، بي جا، بي تا.
٣١. موسوعة زيارات المعصومين ﷺ: مؤسسة الإمام الهادي ﷺ، قم: مؤسسة امام هادي ﷺ، ١٣٨٥ ش.
٣٢. نهج البلاغه: مترجم: محمد دشتي، قم: پارسيان، چاپ سوم، ١٣٨٠ ش.
٣٣. هدى هي الوهابية: محمد جواد مغنیه، مؤسسة دارالكتاب الاسلامي، بي جا، ١٤٢٧ ق.